

RYTIETIŠKOJI XVII a. LIETUVIŲ RAŠTŲ KALBA, JOS KILMĖ IR IŠNYKIMAS

Senieji XVI–XVII a. lietuvių raštai parašyti ne viena, bet net trimis rašomomis kalbomis. Rytų Prūsijoje (Mažojoje Lietuvoje) anksti įsigalėjo raštų kalba, paremta to krašto vakarų aukštaičių tarme. Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje susiformavo dvi rašomosios kalbos: vadinamoji „vidurietiška“ ir rytietiška. Pirmajai pradžia davė autoriai, kilę iš anuomet svarbaus etnografinės Lietuvos ekonominio ir kultūrinio centro – Kėdainių apylinkių, visų pirma Mikalojus Daukša (katekizmas 1595 m., postilė 1599 m.) ir Merkelis Petkevičius (katekizmas 1598 m.)¹. Jos pagrinde glūdi iš esmės vakarietiškas² to meto Kėdainių krašto dialektas³, kietinantis priebalsį / prieš e tipo vokalizmą⁴. Ši rašomoji kalba atsirado anksčiau (dar XVI a. pabaigoje), negu rytietiškoji. „Vidurietiškosios“ kilmė visų pirma susijusi su kontreformacine Žemaičių vyskupo Merkelio Giedraičio veikla⁵, sukėlusia stiprų kalvinų pasipriešinimą. Ja leidžiamos knygos ir buvo skiriamos daugiausia Žemaičių vyskupystei. Ji anuomet kartais netgi vadinta „žemaitiška“⁶. Tai buvo bendrinė rašomoji kalba, kuria rašė ar bent kurios normų stengėsi paisyti ir iš kitų tarmių ploto kilę autoriai. Tuo galima įsitikinti, paanalizavus kad ir

¹ Dėl M. Petkevičiaus kildinimo iš Kėdainių apylinkių žr. Z. Zinkevičius, M. Petkevičiaus katekizmo (1598 m.) tarmė, – Baltistica VI (1970) 227–243.

² Vakarų aukštaičiais laikomi visi aukštaičiai, nesiaurinantys *a*, *e* ir *an* tipo tautosilabinių junginių.

³ Dėl lokalizavimo žr. 1-oje išnašoje nurodytą straipsnį, ypač p. 243. „Vidurietiška“ šią raštų kalbą galima būtų vadinti nebent tik turint galvoje ne tarmę, iš kurios ji kilo, bet Kėdainių krašto geografinę padėtį vidurio Lietuvoje.

⁴ Šio priebalsio nekietinantys Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės vakarų aukštaičiai („suvalkiečiai“ ir kt.) anuomet lietuvių kultūriniam gyvenime nevaidino žymesnio vaidmens. Neturime nė mažiausio teksto, parašyto šio krašto tarme. Ji iškilo daug vėliau, tik prasidėjus lietuvių nacionaliniam sąjūdžiui XIX a. antrojeje pusėje.

⁵ Plg. J. Lebedys, Mikalojus Daukša, Vilnius, 1963, 42–43.

⁶ Tai matyti iš 1605 m. rytietiško katekizmo vertėjo žodžių: „*Atáio aufiump̃ máno ne wieno žodzey, kuriē neyβmánu sákos Cathechismo p̃erguldito, nuog io milistos kúngo Mikaloiaus Dáukbos [...].iog éfus ánas p̃erguldis ii žemáytiβkay, ir gieyde anis nuog mani, idant Lietúwiβkay butú p̃ergulditas*“ (pabraukta mano – Z.Z.).

S. B. Chilinskio (kilusio iš pietų Lietuvos, nuo Šveņtežerio) biblijos arba S. M. Slavocinskio giesmyno (vertėjas pietų žemaitis) kalbą.

Rytietiškoji raštų kalba iškilo kiek vėliau, XVII a. pirmojoje pusėje. Ja buvo išleista mažiau knygų (tik katalikiškų, nes reformacija tada jau buvo iš esmės nugalėta), ir tos daugiausia skirtos Vilniaus vyskupystei. Čia ji, kaip matyti iš 6-toje išnašoje pacituotos 1605 m. katekizmo prakalbos, buvo traktuojama kaip tikroji „lietuviška“ ir priešpastatoma Kėdainių krašto dialektu parentai „žemaitiškai“ raštų kalbai. Išaugusi iš visai kitos tarmės – puntininkuojančių (t.y. *an, am, en, em* verčiančių *un, um, in, im*) rytų aukštaičių – ji gerokai skyrėsi tiek fonetinėmis, tiek morfologinėmis, tiek ir leksikos ypatybėmis. Tas skirtumas gražiai išreikštas minėtoje prakalboje (žr. 6-tą išnašą) teiginiu, jog žmonės M. Daukšos versto katekizmo „*neyβmānu*“ (t.y. *neišmaną*, nesuprantą).

Žymiausias rytietiškosios raštijos autorius – Konstantinas Sirvydas (Širvydas). Jis 1629 m. Vilniuje išleido daugiausia kunigams skiriamo veikalo „Punktų sakymų“ I dalį⁷. Tai didoka 382 puslapių knyga (neskaitant lotyniškų ir lenkiškų įžangų), kurioje šalia lietuviško teksto pateiktas ir lenkiškas jo vertimas. Antroji šio darbo dalis pasirodė 1644 m.⁸, jau mirus autoriui. Jos spausdinimą prižiūrėjo ir lenkišką tekstą parūpino K. Sirvydo bendradarbis Jonas Jaknavičius⁹, kuris kartu su neišaiškintu asmeniu gerokai taisė ir šios dalies lietuvišką tekstą¹⁰. Iš J. Jaknavičiaus K. Sirvydas taip pat buvo gavęs savo „Punktams“ evangelijų tekstus¹¹. K. Sirvydas, be to, dar 1629 m. Vilniuje išleido lenkų – lotynų – lietuvių kalbų žodyną¹², kuris buvo pakartotas 1631 m., o po to, gerokai perdirbtas, dar 1642, 1677 ir 1713 m. Šis žodynas turėjo didelę reikšmę, norminant rytietišką raštų kalbą ir ją populiarinant visoje Lietuvoje. Bibliografai dar mini neišlikusį K. Sirvydo darbą (gramatiką?) „*Clavis linguae Lituanicae*“ (1630 m.?)¹³.

Antras žinomas rytietiškosios lietuvių raštijos kūrėjas buvo jau minėtas Jonas Jaknavičius. Jam priskiriamas pirmojo Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje

⁷ Punktų kazań od Adwentu aż do Pořtu, Litewskim ięzykiem, z wytłumáczeniem ná Polskie przez Křiedzǎ Konstantego Szyrwida [...] W Wilnie W Drukárni Akádemiesy Societatis Iesv Roku M.DC.XXIX.

⁸ Punktų kazań na Post Wielki Językiem Litewřkiem Przez W. X. Constantego Szyrwida Theologá Societatis Iesv nápiřáne. á Terař ná Polřki Język přetłumáczone, y oboiem do Druku podáne [...] W Wilnie W Drukárni Akademii Societatis Jesv, Roku Pańského, 1644.

⁹ V. Biržiška, Aleksandrynas, I, 247, 278.

¹⁰ Z. Zinkevičius, Dėl K. Sirvydo „Punktų sakymų“ genezės ir kalbos, – Baltistica VII (1971) 159–160.

¹¹ Tai rodo J. Kabelkos dar 1938 m. atlikti tekstų sulyginimai, – APh VII (1938) 76–82.

¹² Dictionarium trivm lingvarvm Jn vsfum Studiořæ Iuuentutis, avctore Constantino Szyrwid [...] Vilnæ (antraštė pateikta pagal 1642 m. leidimą).

¹³ Lietuvos TSR bibliografija, serija A, Knygos lietuvių kalba, I, Vilnius, 1969, 398.

lietuviškų evangelijų rinkinio parengimas. Nors seniausias turimas šio rinkinio egzempliorius buvo išspausdintas Vilniuje 1647 m.¹⁴, tačiau galėjo būti ir ankstyvesnis (1637 m.?) leidimas. Pačios evangelijos verstos dar anksčiau, bent prieš 1629 m., nes jomis pasinaudojo K. Sirvydas. Kalbos analizė rodo, kad 1647 m. leidimo paskutines 7 evangelijas vertė kitas asmuo¹⁵. Ir vėlyvesni leidimai buvo kitų asmenų taisomi, papildomi. Apskritai, teksto gerinimu (juk tai šventraštis!) buvo labai rūpinamasi, dėl to šio leidinio kalba palyginti gera. Dažnai kartojamas, šis leidinys nemaža prisidėjo prie rytietiškos raštų kalbos populiarinimo visoje Lietuvoje. Matyt, J. Jaknavičius buvo parašęs bei išleidęs ir daugiau lietuviškų (rytietišku) knygų¹⁶, bet jos iki mūsų dienų neišliko.

Anksčiau negu iki šiol minėti leidiniai pasirodė rytietiškas Ledesmos katekizmo vertimas¹⁷, atliktas nežinomo asmens ir išleistas Vilniuje 1605 m. Kaip buvo nurodyta, jame visai aiškiai atsiribojama nuo „žemaitiškos“ kėdainišio M. Daukšos raštų kalbos, savąją vadinant „lietuviška“.

Po 72 metų, t.y. 1677 m. Vilniuje buvo išleistas antras rytietiškas katekizmas, R. Belarmino katekizmo vertimas¹⁸. Kartu pridėtas ir giesmynas (21 lietuviška ir 1 lenkiška giesmė), nes 1646 m. Vilniuje pasirodęs S. M. Slavočinskio giesmynas dėl savo perdėm žemaitiškų ir kėdainietiškų kalbos ypatybių¹⁹ rytų Lietuvai, matyt, netiko. Katekizmą ir giesmes vertė skirtingi asmenys. Giesmių vertėjas, kaip rodo jų kalbos analizė, galėjo būti tas pat asmuo, kuris išvertė „Ewangelie polskie y litewskie“ 1647 m. leidimo paskutiniąsias 7 evangelijas ir padėjo J. Jaknavičiui rengti spaudai K. Sirvydo „Punktų sakymų“ II dalį²⁰.

Be šių pagrindinių rytietiškos XVII a. raštijos išlikusių paminklų, yra dar keletas smulkesnių tekstų. Iš pastarųjų visų pirma nurodytinės krikšto, sutuoktvių ir kitos formulės, esančios leidiniuose „Agenda parva“²¹ (1616 m.) ir daug kartų pakartotame „Rituale sacramentorum“²² (1633...). Matyt, jos buvo perspausdi-

¹⁴ Ewangelie polskie y litewskie tak niedzielne iáko y wšzytkich Swiát [...] w Wilnie, W Drukárniy Akademiy Soc. Iesv Roku, 1647.

¹⁵ Z. Zinkevičius, ten pat, 154.

¹⁶ V. Biržiška, min. veik., I, 275–280; Lietuvos TSR bibliografija, I, 136–145.

¹⁷ Kathechismas aba pamokimas wienam kvriamgi kriksczonivy Reykiamas. Paraszitas Nuog D. Iokvbo Ledesmos [...] pergulditas Lietuwiškay, ir Vntrukárt išspáuſtas Wilnivy. Drukôrniy Acadêmios Societatis Iesv, Metŭſu vġgimimo Wieſpatés 1605.

¹⁸ Trumpas mokslo krikscioniszko surinkimas, Nuog Roberto Bellármino Kárdynolo páráſitas. Vilnæ Typis Acad: Societatis Iesu, Anno 1677.

¹⁹ Apie jas žr. Z. Zinkevičius, S. M. Slavočinskio giesmyno (1646 m.) kalba (spausdinama „Lietuvių kalbotyros klausimų“ serijoje).

²⁰ Z. Zinkevičius, Dėl K. Sirvydo „Punktų sakymų“ genezės ir kalbos, 161.

²¹ Agenda parva. In commodiorem vſum Sacerdotum Prouincia Poloniae conſcripta. Vilnæ [...] Anno 1616.

²² Ritvale sacramentorum Ac Aliarum Eccleſiæ Cæremoniarum [...] Vilnæ Typis Akademiae Soc: Iesv Anno M. DC. XXXIII.

namos ir kituose leidiniuose²³. Turime dar keletą rytietiškų rankraščių tekstų, iš kurių minėtini seniausi lietuviški poteriai (XVI a. pradžia)²⁴, 1589 m. hegzametas²⁵, tekstai prie Vilniaus vyskupo Jurgio Bialozoro 1662.IV.28 rašto Vilniaus vyskupystės dvasininkams²⁶.

Iki šiol nedaug buvo bandymų nustatyti atskirų nagrinėjamos raštijos autorių gimtinę bei jų tarmę. Daugiausia rūpintasi žymiausiojo tos raštijos atstovo K. Sirvydo gimtosios šnektos nustatymu. E. Volteris dar 1903 m. dėl pasitaikančių pavyzdžių su išlaikytu baltiškuoju *ā jos ieškojo Švenčionių apylinkėse²⁷. J. Gerullis 1927 m. teigė, kad K. Sirvydo kalba esanti artima Ukmergės apylinkių tarmei²⁸, nepagrįsdamas šio teiginio jokiais argumentais. K. Jablonskis 1933 m. iškėlė hipotezę, kad K. Sirvydas turėjęs kilti iš archyvinuose šaltiniuose minimų bajorų Sirvydų, XV–XVII a. valdžiusių dvarelius Dabužiuose ir Griežionyse, netoli Anykščių²⁹. Šią hipotezę vėliau naujais duomenimis parėmė V. Biržiška³⁰. „Punktų sakymų“ fotografuotinio leidinio parengėjas ir K. Sirvydo raštų kalbos tyrinėtojas F. Špechtas manė, kad nesą įmanoma visiškai tiksliai nustatyti, kuri rytų aukštaičių šnektą esanti K. Sirvydo gimtoji, betgi ji dėl *ā išlaikymo turėtų būti į rytus nuo Ukmergės – Šešuolių – Kunigiškių linijos³¹. F. Špechto įsitikinimu, K. Sirvydas rašęs rytų Lietuvos rašomąją kalbą, o ne gryna tarmė („eine ostlit. Schriftsprache, keinen reinen Dialekt“)³². Pastarajam K. Sirvydo kalbos traktavimui pritarė E. Frenkelis³³, vėliau jį postulavo J. Otremskis³⁴.

²³ Pz., Wyprawa Ná tamten swiat Duszy To ieft Akty zebrane [...] Roku Pańskiego 1742, we Lwowie, 170–171, 176–178, 186–190.

²⁴ J. Lebedys ir J. Palionis, Seniausias lietuviškas rankraštinis tekstas, – Bibliotekininkystės ir bibliografijos klausimai, III, 1963, 109–135.

²⁵ G. Gerullis, Litauischer Hexameter von 1589. – Filologu Biedrības raksti, X, Rīgā, 1930, 9–12; Fr. Brender, Zur Metrik der litauischer Hexameter von 1589, – APh IV (1933) 35–45.

²⁶ S. M. Slavočinskis, Giesmės tikėjimui katalickam priderančios, paruošė Jurgis Lebedys, Vilnius, 1958 (žr. K. Jablonskio priedą p. 553–557). Prie pavyzdžių, straipsnyje pateiktųjų iš šio ir kitų smulkių tekstų, skaičius rodo publikacijos eilutė.

²⁷ Э. Вольтер, К. Ширвид, – Энциклопедический словарь, XXXIX А, С.-Петербург, изд. Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон, 1903, 590.

²⁸ J. Gerullis, Senieji lietuvių skaitymai, Kaunas, 1927, 217. Jį palaikė J. Otremskis, žr. jo Teksty litewskie, I, Warszawa, 1957, 75–76 ir Gramatyka języka litewskiego, I, Warszawa, 1958, 35.

²⁹ K. Jablonskis, Kėdainių burmistras Steponas Jaugelis (Telega), – APh IV (1933) 87.

³⁰ V. Biržiška, min. veik., I, 244.

³¹ Žr. F. Specht, Šyrwids Leben und Schriften, – Šyrwids Punktay sakimu, Göttingen, 1929, 47*.

³² Ten pat, 10*.

³³ E. Fraenkel, Šyrwids Punktay sakimu (Punktay Kazan), hrsg. von Franz Specht (rec.), – Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung, LVIII, 84–85.

³⁴ J. Otremski, Teksty litewskie, I, 76.

Šio straipsnio autoriaus atlikta „Punktų sakymų“ kalbos analizė rodo, kad K. Sirvydas iš tikrųjų rašė rytietiška bendrine raštų kalba, kurioje tik vienur kitur prasikišo atskiri gimtosios šnektos elementai, orientuojantys jo gimtinės ieškojimą nuo Vilniaus šiaurės vakarų kryptimi (gal būt, apie Ukmergę, Anykščius), bet dėl negausumo neleidžiantys tiksliau jos lokalizuoti³⁵.

Antrasis žymus rytietiškos raštijos atstovas, evangelijų vertėjas J. Jaknavičius, V. Biržiškos nuomone, galįs būti kilęs iš Lydos apskrities³⁶. Šiai archyviniais šaltiniais paremtai hipotezei neprieštarauja J. Jaknavičiaus raštams būdingų kalbos ypatybių dialektologinė analizė, rodanti, kad jo gimtinės reiktų ieškoti plote į rytus arba pietryčius nuo Vilniaus (taigi, orientuoja į rytinę, o ne į vakarinę, Lydos apskrities dalį)³⁷.

„Ewangelie polskie y litewskie“ 1647 m. leidimo paskutiniųjų 7 evangelijų nežinomas vertėjas, talkininkavęs rengiant spaudai K. Sirvydo „Punktų sakymų“ II dalį, gal būt, taip pat vertęs Belarmino katekizmo giesmes, kaip rodo jam priskiriamų tekstų dialektologinė analizė, turėtų būti kilęs iš ploto į vakarus ar į šiaurės vakarus nuo J. Jaknavičiaus gimtinės, kažkur netoli nuo *an* || *un* izofonos³⁸.

J. Lebedys ir J. Palionis, pirmieji ištyrę seniausius rankraštinius lietuviškus poterius, bandė lokalizuoti ir jų tarmę, nustatydami, kad „teksto įrašytojas vienaip ar kitaip buvo susijęs su rytiniais dzūkais“³⁹, t.y. kildintinas iš rytų aukštaičių vilniškių ploto.

Šio straipsnio autorius, ištyręs dialektologijos požiūriu 1605 m. katekizmo kalbą, nustatė, kad ji vertęs asmuo turėtų būti kilęs iš Vilniaus, Máišiagalos, Nemenčinės, gal būt, Pabradės apylinkių⁴⁰.

Tai ir visi bandymai lokalizuoti atskirų rytietišku XVII a. raštų autorių tarmę.

Kiekvienam, kuris iš arčiau susipažįsta su šia raštija, pirmiausia į akis krinta ne atskirų jos paminklų kalbos skirtumai (jie visai nežymūs), bet didelis bendrumas. Iš tikrųjų bemaž visa ši raštija parašyta palyginti vienalyte rytietiška bendrine raštų kalba, kurioje tik vienur kitur prasikiša nežymūs atskirų autorių gimtosios šnektos elementai⁴¹. Išimtį sudaro patys ankstyvieji rankraštiniai tekstai (ypač seniausias poterių įrašas) ir iš dalies 1605 m. katekizmas, kurie parašyti, matyt dar nesusiformavus rašomajai kalbai.

³⁵ Z. Zinkevičius, Dėl K. Sirvydo „Punktų sakymų“ genezės ir kalbos, 164–165.

³⁶ V. Biržiška, min. veik., I, 274.

³⁷ Z. Zinkevičius, ten pat, 165–166.

³⁸ Ten pat, 166.

³⁹ J. Lebedys ir J. Palionis, Seniausias lietuviškas rankraštinis tekstas, 129.

⁴⁰ Z. Zinkevičius, Apie 1605 m. katekizmo tarmę, – *Baltistica* IV (1968) 113.

⁴¹ K. Sirvydo, J. Jaknavičiaus ir nežinomojo minėtų 7 paskutiniųjų evangelijų vertėjo raštuose esantys tokie elementai suregistruoti straipsnyje „Dėl K. Sirvydo «Punktų sakymų» genezės ir kalbos“, – *Baltistica* VII (1971).

Kuris rytų Lietuvos dialektas davė pradžią šiai kalbai?

Jos ypatybių dialektologinė analizė rodo, kad nei viena iš dabartinės rytų aukštaičių tarmės patarmių negali pretenduoti į to dialekto tęsėjas. Visi faktai mus orientuoja Vilniaus kryptimi, kurio artimų apylinkių rytietiška lietuvių tarmė dėl sulenkimo iki šių dienų neišliko.

Panagrinėkime XVII a. rytietiškosios raštų kalbos duomenis, orientuojančius mus Vilniaus kryptimi.

Toji kalba, kaip ir šių dienų bendrinė lietuvių kalba, pralietuvišką (ir baltišką) ilgąjį balsį *ā visose pozicijose jau turėjo susiaurintą. Jis žymimas raide *o*. Tuo tarpu visame puntininkuojančių rytų aukštaičių plote, išskyrus pietinę vilniškių dalį ir kupiškėnus, tasai *ā ir dabar nekirčiuotoje pozicijoje (vietomis ir kirčiuotoje) daugeliu atvejų arba tik atviroje galūnėje (apie Bīržus, Pāsvalį) dar tebėra nesusiaurintas. Vadinasi, XVII a. rytietiškoji raštų kalba negali būti kilusi iš šio ploto. Iš čia jos kildinimas reikštų šio balsio istorijos ignoravimą⁴². Ieškoti rytietiškos raštų kalbos ištakų kupiškėnų šnektoje neleidžia kitos kalbinės ypatybės ir istorijos duomenys. Vadinasi, lieka tik arčiau Vilniaus esanti rytų aukštaičių tarmės dalis.

Rytų aukštaičių vilniškių patarmės šiaurinėje dalyje taip pat dabar tebėra *ā* arba *ā̃*, daug kur netgi kirčiuotoje pozicijoje. Taigi ir čia nagrinėjamosios raštų kalbos ištakų ieškoti negalima. Ryškiau susiaurėjęs balsis, t.y. *ō*, nekirčiuotoje pozicijoje, einant iš šiaurės Vilniaus link, ima rasti maždaug nuo Kaļtanėnų – Švenčionėlių – Adūtiškio linijos. Nors čia paribiais vietomis (pvz., Kaļtanėnuose ir prie Adūtiškio) atviroje galūnėje dar išlaikomas nesusiaurėjęs *ā*, tačiau kiek toliau (jau Dotinėnuose ties Švenčionėliais) visose pozicijose teturimas tik siauras balsis. Einant dar toliau į pietus, iki Vilniaus ir už jo rytų aukštaičių vilniškių ištisinio tarmės ploto dabar nebėra: beliko tik salos sulenkintame masyve. Betgi tose salose, kaip rodo ikišioliniai tyrinėjimai, visur turimas tik siauras balsis. Nesusiaurėjęs tepasitaiko vakariniame paribyje apie Máišiagalą, Pabėržę. Ploto rytuose (Gervėčiai) ir arčiau Vilniaus (pvz., Šūmskas⁴³) visose pozicijose tėra vien tik siauras balsis, kurį vietomis sporadiškai linkstama diftongizuoti (*o > uo*). Siauro balsio, be abejo, būta ir artimose Vilniaus apylinkėse, nes anapus jų (jau pietų aukštaičių

⁴² Hipotezė apie labai ankstyvą, dar baltų prokalbėje *ā susiaurėjimą bei virtimą *o* (J. Kazlauskas ir kt.), iš kurio tuo atveju turėtų atsirasti tarmių *ā*, nesusilaukė lingvistų pritarimo. Jai prieštarauja lietuvių kalbos tarmių duomenys, žr. З. Зинкявичюс, О развитии балтийского вокализма, – Балто-славянский сборник, Москва (spausdinama). Dėl šios hipotezės dar žr. M. L. Burwell, The Vocalic Phonemes of the Old Prussian Elbing Vocabulary. – Baltic Linguistics Edited by Thomas F. Magner and William R. Schmalstieg, The Pennsylvania State University Press, University Park and London, 1970, 11–21.

⁴³ Lietuvių kalbos tarmės (chrestomatija), Vilnius, 1970, 356.

plote) niekur *ā jokioje pozicijoje nebeišlaikomas. Taigi, tik čia apie Vilnių galima ieškoti mums rūpimos raštų kalbos ištakų. Greičiausia XVII a. šiose vietose visų žodžio pozicijų siauras balsis *o* tartas su nežymiu *a* atspalviu, t.y. *ō*, maždaug kokį dabar turi pietų aukštaičiai. Silpną *a* atspalvį suponuoti verčia ploto geografija (kaimynai iš abiejų pusių dabar taip taria) ir labai retai pasitaiką parašymai su *a* raide (apie 1%⁴⁴). Tai dar labiau patvirtina vilnietišką nagrinėjamos raštų kalbos kilmę.

Rytietiškoje XVII a. raštijoje *an* tipo tautosilabinių junginių pirmasis dėmuo dėsningai siaurinamas, t.y. vartojamos formos su *un*, *um*, *in*, *im* iš senesnių *an*, *am*, *en*, *em*. Tačiau greta kartais pasitaiko ir variantų su sveikais *an* tipo junginiais. Paprastai tame pačiame tekste vartojami kai kurių žodžių rytietiški ir nerytietiški dubletai. Nerytietiškų variantų skaičius atskirų autorių raštuose įvairuoja. Tipiškame tekste jų būna apie 10 – 30%⁴⁵. Tų autorių, kurie kildinami iš vietovių toliau nuo *an* || *un* izofonos, raštuose nerytietiškų variantų bemaž visai nėra⁴⁶, tačiau kurių gimtinė įtariama buvus prie pat izofonos, procentas dar gerokai didesnis už vidurkį⁴⁷. Suprantamas dalykas, įvairavimą galėjo kiek sąlygoti ir autorių pažin-

⁴⁴ K. Sirvydo „Punktų sakymų“ I dalyje tasai procentas didesnis: žodžio vidurio ir kirčiuotos galūnės pozicijose siekia 4%, nekirčiuotoje atviroje galūnėje tėra 1%, uždaroje – net 6%. Betgi tai autoriaus gimtosios šnektos įtakos padarinys. II dalyje, išleistoje po K. Sirvydo mirties ir taisytojų labiau „suvilnietintoje“, procentas dašimteriopai mažesnis (atitinkamai 0,4%, 0,1%, 0,3%). Menkas jis ir kituose pagrindiniuose XVII a. rytietiškos raštijos paminkluose, k. a. J. Jaknavičiaus evangelijose (1647 m. leidime 1%, 1%, 6%; panaši padėtis ir vėlyvesniuose leidimuose), 1605 m. katekizme (pastebėti vos keli pavyzdžiai), Belarmino katekizme (aiškių pavyzdžių tėra nekirčiuotoje atviroje galūnėje: paties katekizmo tekste jie sudaro 3%, giesmėse tik 0,3% visų šios pozicijos pavyzdžių), Rituale sacramentorum tekste (1633 m. leidime nėra nė vieno pavyzdžio, bemaž nepasitaiko ir vėlyvesniuose). Ankstyvuose smulkiuose teksteliuose, rašytuose dar nesusiformavus rašomajai kalbai, kurių autoriai buvo kilę iš *ā nesusiaurinusios rytų aukštaičių vilniškių patarmės dalies, parašymai su *a* raide yra nepalyginamai dažnesni, atskirais atvejais siekia net 100% (apie tai bus kalbama žemiau).

⁴⁵ Neskaičiuota, suprantamas dalykas, tų atvejų, kuriais rytų aukštaičiai *an* tipo junginius išlaiko sveikus, pvz., svetimos kilmės žodžiuose, antrinės kilmės junginiuose, atsiradusiuose išnykus galūnės balsiui (ill. sg. *miškañ*, d. sg. *tám*, 1. pl. *dirbam...*), ir kt. Čia priklauso ir nagrinėjamoje raštijoje *en*, *em* sistemingai išlaikančios bendratys bei iš jų padaromos formos tais atvejais, kai kitų laikų formose šie junginiai yra heterosilabiniai (*gyvénti*, *sém̃ti* tipas).

⁴⁶ Antai, K. Sirvydas „Punktų sakymų“ I dalyje tevirta tik religiniu terminu einančio būvardžio *šventas* bei jo vedinių nerytietiškus variantus (jie bemaž dvigubai retesni už rytietiškuosius) ir jungtuką *idant* (šalia daug rečiau pasitaikančio vilnietiško *adunt*). Kitų pavyzdžių su nerytietiškais variantais visai nėra. Kitoks vaizdas antroje, labiau „suvilnietintoje“ dalyje, kur nerytietiški įvairių žodžių variantai sudaro net 26% visų pavyzdžių. J. Jaknavičiaus, taip pat kilusio iš vietos, esančios toliau nuo *an*||*un* izofonos, tekste tepastebėti vos trys pavyzdžiai su nerytietiškais *an* tipo junginiais (Baltistica VII, 157).

⁴⁷ Nežinomo asmens (prisdėjusio prie K. Sirvydo „Punktų sakymų“ II dalies „suvilnietinimo“) verstose „Evangelie polskie y litewskie“ 1647 m. leidimo paskutiniuose 7 evangelijose nerytietiški variantai sudaro net 50% visų pavyzdžių.

tis su kitatarmiais lietuviais bei jų raštais, gal būt, netgi sąmoningas derinimasis prie jų. Vis dėlto gana didelis dubletinių variantų procentas nagrinėjamoje raštų kalboje verčia jos ištakų ieškoti arti *an* || *un* izofonos. Sprendžiant iš turimų dialektologijos ir toponimikos duomenų, ties Vilniaus miestu toji izofona ėjusi tik už 10–15 km pietvakarių pusėje. Be to, matyt, ji čia nebuvo griežta, svyravusi, kaip ir dabar pietuose, plačiu ruožu su dubletinėmis formomis⁴⁸. To svyravimo atspindžiai ir turėjo visų pirma lemti aptartą formų dvejojimą. Šiaurėje *an* || *un* izofona visai kitokia: griežtesnė, bet suskilusi į *an* || *on*, *an* || *un* ir *on* || *un* atšakas, kuriuos dar gerokai įvairuoja, žiūrint kirčio ir priegaidės. Čia ieškoti mums rūpimos raštų kalbos ištakų, žinoma, netenka.

Nagrinėjamoje XVII a. raštijoje pasitaiko sporadiškų pavyzdžių su *c(v)*, *dz(v)* iš senesnių *t(v)*, *d(v)* prieš *i* tipo vokalizmą. Jų nedaug: K. Sirvydo „Punktų sakymų“ II dalyje pastebėti tik devyni⁴⁹, „Ewangelie polskie y litewskie“ 1647 m. leidime – trys⁵⁰, 1605 m. katekizme – penki⁵¹, Belarmino katekizme – vienas⁵². „Rituale sacramentorum“ kai kuriuose vėlyvesniuose leidimuose (1648, 1671, 1679, 1691, 1700...) po vieną—du⁵³, tekste prie Vilniaus vyskupo J. Bialozoro 1662 m. rašto – vienas⁵⁴. Kituose smulkiuose teksteliuose, rašytuose dar prieš raštų kalbos susiformavimą, jų arba visai nėra (1589 m. hegzetre, 1616 m. „Agenda parva“ leidinyje), arba vartojami sistemingai (seniausiuose poteriuose⁵⁵). Taigi mums rūpimoje raštų kalboje šie pavyzdžiai nebuvo norminiai. Tačiau jie rodo, kad tos kalbos štampos ieškotinos arti *t(v)*, *d(v)* || *c(v)*, *dz(v)* izofonos. Dabar šiaurėje ši izofona eina $\bar{a}$ ($\bar{a}$) ‘o’ plotu, iš kurio, kaip matėme, rašomoji kalba negali būti kilusi. Einant pietų link, ties Pabrade, izofona dingsta sulenkintoje teritorijoje, kurioje ją sunku apčiuopti. Iš nežymių kalbos likučių galima tik spėti, kad ji ėjusi kažkur netoli į rytus nuo Nemenčinės ir Vilniaus (tarp Vilniaus ir Šūmsko). Patsai Vilnius ir artimiausios jo apylinkės nepriklausė *t(v)*, *d(v)* > *c(v)*, *dz(v)* plotui. Jose priebalsiai *t*, *d* būvę išlaikomi visais atvejais sveiki. Tačiau vietoj afrikatų *č*, *dž* tarta *c*, *dz*⁵⁶. Betgi

⁴⁸ Taip dabar yra, pavyzdžiui, nesulenkintoje Dieveniškų apylinkėje (į pietryčius nuo Vilniaus), žr. J. Lipskienė ir A. Vidugiris, Dieveniškų tarmė, – Lietuvių kalbos gramatinė sandara (LKK IX), Vilnius, 1967, 187.

⁴⁹ Jie pateikti straipsnyje „Dėl K. Sirvydo «Punktų sakymų» genezės ir kalbos“ (Baltistica VII 157). Pirmojoje „Punktų sakymų“ dalyje, geriau atspindinčioje autoriaus gimtąją šneką, nėra nė vieno.

⁵⁰ Vienas J. Jaknavičiaus ir du nežinomojo paskutinių 7 evangelijų vertėjo tekste, žr. ten pat, 157–158.

⁵¹ Žr. Z. Zinkevičius, Apie 1605 m. katekizmo tarmę, – Baltistica IV 112.

⁵² *werkiunciemus* 56₂ ‘verkiantiems’ (giesmėse).

⁵³ *cies* ‘ties’, d. sg. *šmerci* ‘mirčiai’ (< *smerti*).

⁵⁴ inf. refl. *spawiedocias* 28 ‘eiti išpažinties’.

⁵⁵ Čia 100%. Vadinas, teksto įrašytojas be abejonės yra kilęs iš *t(v)*, *d(v)* > *c(v)*, *dz(v)* ploto.

⁵⁶ *č*, *dž* || *c*, *dz* izofona ėjo gerokai į šiaurės vakarus nuo Vilniaus, net už Máišiagalos. Tai aiškiai rodo šiose vietose palyginti gausios lietuvių kalbos liekanos.

tai neprieštarauja, o tik paremia nagrinėjamos kalbos kildinimą iš šių vietų, nes ir jos paminkluose afrikatos *č*, *dž* ir *c*, *dz* paprastai žymimos tomis pačiomis raidėmis⁵⁷, aiškiau neskiriamos⁵⁸.

Rytietiškuose XVII a. raštuose gimininiai įvardžiai šalia įprastinių formų neretai turi kilusias iš įvardžiuotinių, tokias, kaip n. sg. f. *tój*, rečiau *tó* 'ta', n. pl. m. *tiej* 'tie', i. sg. m. *túoj* 'tuo', i. sg. f. *táj* > ryt. *túj* 'ta'. Pasitaiko atitinkamos (su -j) ir būdvardžių bei kitų pronominalinę fleksiją turinčių kalbos dalių formos: *baltój* 'balta, baltoji', *baltiej* 'balti, baltieji'... Tokių formų (tiek įvardžių, tiek ir kitų kalbos dalių)⁵⁹ nepastebėta tik smulkiuose nagrinėjamos raštijos teksteliuose (gali būti atsitiktinai nepavartotos) ir K. Sirvydo „Punktų sakymų“ I dalyje (matyt, autoriaus gimtojoje šnektoje jų nebuvo), tuo tarpu labiau „suvilnietintoje“ II dalyje jos vartojamos gana gausiai. Iš visų labiausiai nagrinėjamoje raštijoje paplitusios gimininių įvardžių vienaskaitos vardininko formos su jotu, pvz., *tój* 'ta'. Vardininko variantas *tó* 'ta' ir kitų linksnių įvardžiuotinės formos (su jotu) retesnės.

Dabar išlikusiose lietuvių kalbos salose nuo Vilniaus į rytus (pvz., Gervėčiai), taip pat lietuviškame masyve į šiaurės rytus (Adutiškis, Tverėčius...), vartojamas tik gimininių įvardžių vardininkas be joto, pvz., *tó* 'ta' (I plotas). Kitokių įvardžiuotinės kilmės formų čia nėra. Į šiaurės vakarus nuo Vilniaus nesulenkinti lietuviai taip pat teturi tik įvardžiuotinės kilmės vardininko formas, betgi čia jos jau su jotu, t.y. *tój* 'ta' (II plotas). Kitų linksnių, lygiai kaip ir kitų kalbos dalių žodžiai, čia gauna tik įprastines, ne įvardžiuotinės kilmės, galūnes. Pietvakariuose, pietuose ir pietryčiuose nuo Vilniaus, priešingai negu aukščiau minėtuose plotuose, vartojamos ne tik n. sg. f. *tój*, bet ir n. pl. m. *tiej* (> *ciej*), i. sg. m. *túoj* (apibendrinta abiem giminėm) tipo formos; be to, čia labai išplitę ir kitų pronominalinę fleksiją turinčių kalbos dalių atitinkamos formos su jotu: *baltój*, *baltiej* > *balciej*, *baltúoj* (III plotas). Iš turimų negausių duomenų aiškėja, kad Vilniaus artimųjų apylinkių prieš sulenkimą greičiausia priklausyta II plotui (tik n. sg. f. *tój* 'ta'), tačiau netoliese piet-

⁵⁷ Vilniaus mieste dėl įvairiatarmių gyventojų sumišimo anuomet greičiausia buvo perdėm svyruojama tarp *č*, *dž* ir *c*, *dz*. Tai galėjo prisidėti prie šių garsų rašte neskyrimo.

⁵⁸ Išimtį sudaro 1605 m. katekizmas, kurio kalba, kaip jau buvo nurodyta, kiek skiriasi nuo raštų kalbos standarto (gal šis tada dar nebuvo susiformavęs), vertėjas daugiau paisė savo gimtosios Vilniaus apylinkių šnektos. Šiame katekizme raidės *cž*, *dž* (*cž*, *dž*) vartojamos tik tais atvejais, kuriais *č*, *dž* > *c*, *dz* plote išlaikomos sveikos afrikatos *č*, *dž* (svetimybėse, samplaikose *šč*, *ždž* ir kt.), visur kitur yra *c*, *dz* raidės, kuriomis žymimos tiek pirminės afrikatos *c*, *dz*, tiek ir turimos vietoj kitų tarmių *č*, *dž*, žr. Z. Zinkevičius. Apie 1605 m. katekizmo tarmę, 111–112 (šio straipsnio 8-os išnašos teiginys, kad K. Sirvydas griežtai skyręs *č* ir *c* raides, geriau ištyrus, pasirodė nesąs tikslus).

⁵⁹ Pz., Belarmino katekizme: n. sg. f. *toy* 8₁₅ 'ta', n. pl. m. *Tiey* 9₁₄ 'tie', *kuriey* 23₁₄ 'kurie', *paskutiniey* 13₂₀ 'pasukutini, -ieji', *šwinčiaufiey* 11₁ 'švenčiausieji', i. sg. m. *tuoy* 31₂₂ 'tuo(ju)'. Pavyzdžiai iš kitų paminklų pateikti straipsniuose „Dėl K. Sirvydo «Punktų sakymų» genezės ir kalbos (Baltistica VII 158–159) ir „Apie 1605 m. katekizmo tarmę“ (Baltistica IV 114–115).

vakariuose, pietuose ir pietryčiuose ėjusios III ploto (ir kiti linksniai turi formas su -j), šiaurės rytuose bei rytuose – I ploto (n. sg. f. *tó* ‘ta’) ribos. Tai visiškai atitinka aprašytus nagrinėjamų raštų kalbos duomenis⁶⁰. Niekur kitur rytų Lietuvoje tokios situacijos – trijų tipų sandūros – nėra.

Mums rūpimoje XVII a. raštijoje veiksmažodžių esamojo laiko *i*-kamenės 3. asmens formos dažnai neturi galūnės -i, pvz., *gal* ‘gali’, *myl* ‘myli’, *nor* ‘nori’, *stov* ‘stovi’, *tik* ‘tiki’ ir pan⁶¹. Jų nepastebėta tik kai kuriuose smulkiuose teksteliuose (matyt, atsitiktinai nepavartotos), nebūdingos jos ir K. Sirvydo „Punktų sakymų“ I daliai (labiau „suvilnietintoje“ II dalyje gana dažnos). Dabar tokios formos vartojamos bemaž visame pietų aukštaičių ir jų artimesnių kaimynų plote, šiaurėje iki pat sulenkintų Vilniaus apylinkių. Turi jas ir pakraštiniai rytų aukštaičiai vilniškiai pietryčiuose (pvz., Lazūnų šnekta). Čia visur jos vartojamos fakultatyviškai šalia pilnųjų formų su galūne -i. Taip, matyt, buvo elgiamasi ir artimose Vilniaus apylinkėse. Kitur rytų aukštaičių tarmės plote toks *i* kamieno 3. asmens formų trumpinimas niekur nėra būdingas, vadinasi, ir mums rūpima rytietiška XVII a. raštų kalba iš ten negalėjo kilti.

Tą patį rodo ir nagrinėjamų raštų kalboje sporadiškai (labai retai) pasitaikanti dvibalsių *ai*, *ei* monoftongizacija žodeliuose *kaip*, *šiaip*, *teip* ‘taip’. Penki šios rūšies pavyzdžiai rasti 1605 m. katekizme (*kap* 65₁₉, *tep* 36₁₈, 37₁₇, 40₁₃, 45₄), po vieną – K. Sirvydo „Punktų sakymų“ II dalyje (*kap* 179₁₆), J. Jaknavičiaus evangelijų 1647 m. (*Sjėpgi* 211_{20–21}) ir „Rituale sacramentorum“ 1633 m. (*tep* 38₈) leidimuose. Šiaipjau, kaip norminiai, vartojami šių žodelių variantai su sveiku dvibalsiu. Dabartinė dvibalsių nurodytuose žodeliuose monoftongizacijos izofona šiaurėje (kur XVII a. raštų kalbos ištakų, kaip matėme, ieškoti netenka) bemaž sutampa su vilniškių patarmės vakarine riba. Tačiau čia toji izofona nėra ryški, daug kur vartojami abu variantai: su sveiku ir monoftongizuotu dvibalsiu. Taip yra, matyt, iš seno. Monoftongizuoti variantai⁶² laipsniškai išstumia senesnius su sveikais dvibalsiais. Einant pietų link, neryški izofona visai išnyksta sulenkintame plote. Greičiausia ji ėjo šiaurės vakarine Vilniaus artimų apylinkių puse. Taip manyti verčia monoftongizuotų variantų buvimas išlikusioje lietuvių kalboje į šiaurę (Vaškónys) ir šiaurės vakarus (Paneriai – tarp Vievio ir Dūkštų) nuo Vilniaus miesto. Matyt, anuomet Vilniaus apylinkėse minėtų žodelių dvibalsis dar dažniausiai būdavo išlaikomas sveikas ir tik retai pasitaikydavo variantų su monoftongais, kurie ilgai-

⁶⁰ Jie taip pat rodo, kad anuomet formos su įvardžiuotinės kilmės fleksija dar tebebuvo vartojamos tik kaip gretiminės šalia senovinių formų su pirmine fleksija. Dabar I–III plotuose pastarosios labai retos, daug kur visai nebevartojamos.

⁶¹ Atskirų paminklų pavyzdžiai pateikti 59 -oje išnašoje nurodytuose straipsniuose.

⁶² Žodelis *kāp* ‘kaip’ gali turėti *a* iš *kād* dėl abiejų sumišimo, plg. *kāp bitės kāp apspito* Adutiškis ‘kaip bitės kad apspito’.

niui vis labiau ėmė išgalėti. Šiaip ar taip, ieškomų raštų kalbos ištakų būta kažkur čia netoli.

Nagrinėjamoje raštų kalboje sporadiškai pasitaiko cirkumfleksinio dvibalsio *ai* galūnėje (ypač nekirčiuotoje) parašymas raidėmis *ei* (*ey*)⁶³. Toks rašymas nėra norminis, dažniausiai randamas 1605 m. katekizme, kiek retesnis Belarmino katekizme (tiek paties katekizmo, tiek ir giesmių tekste⁶⁴), turimas K. Sirvydo „Punktų sakymų“ (abejose dalyse) ir kai kuriuose smulkiuose teksteliuose (1589 m. hegza-metre, „Agenda parva“ 1616 m. leidinyje). J. Jaknavičiaus evangelijų 1647 m. metų leidime jo visai nėra, tačiau 1674 m. leidime jau turima pora pavyzdžių. Tokio rašymo priežastis buvo neaiškus („rytietiškas“, „išblėsęs“) cirkumfleksinio dvibalsio *ai* pirmojo dėmens tarimas, koks dabar turimas dideliame plote į šiaurės vakarus ir šiaurę nuo Vilniaus: apie Máišiagalą, Mūsųninkus, Širvintas, Giedraičius, Ūkmergę, Anýkščius⁶⁵. Matyt, jis buvo prieš sulenkinimą būdingas ir šiaurinėms Vilniaus apylinkėms, tačiau arčiau miesto ir ypač į pietus bei rytus nuo jo dvibalsio *ai* pirmojo dėmens būta sveiko. Tai rodo dabartiniai lietuvių kalbos relikvai šiomis kryptimis (Šalčininkai, Dievėniškės, Šūmskas, Gervėčiai...). Iš to, kas pasakyta, aiškėja, kad rytietiškos XVII a. raštų kalbos ištakų reikia ieškoti prie pat aprašyto *ai* dvibalsio pakitimo ploto ribos, t.y. apie Vilnių.

Be čia plačiau aptartų rytietiškos XVII a. raštų kalbos duomenų, orientuojančių mus į Vilniaus apylinkes, galima būtų nurodyti dar daugelį kitų. Imkime kad ir minėtuose raštuose sporadiškai pasitaikančią I linksniuotės daiktavardžių vienaskaitos naudininko galūnę *-u* ‘*-ui*’, vartojamą daugiausia tik prielinksninėse konstrukcijose⁶⁶, šiaip jau vengiamą, vadinasi, neatitinkančią rašomosios kalbos normų, bet rodančią, kad tos kalbos ištakų būta arti d. sg. *-u* ‘*-ui*’ izofonos, iš tikrųjų praeinančios kiek į vakarus ir pietvakarius nuo Vilniaus⁶⁷. Į Vilniaus apylinkes orientuoja ir tokios prieveiksmių aukštesniojo laipsnio formos, kaip *daugės(n)*

⁶³ Pavyzdžiai pateikti 59-oje išnašoje nurodytuose straipsniuose.

⁶⁴ Pasitaiko net žodžio viduryje, pvz., a. pl. *weykus* 53₂₂ ‘vaikus’, n. sg. *tárneyte* 38₈ ‘tarnaitė’ (pastarasis pavyzdys gali turėti priesagą *-eitė*, plg. *prašaleitis* Tirkšliai).

⁶⁵ Z. Zinkevičius, Lietuvių dialektologija, Vilnius, 1966, 93, 509 (žml. Nr. 64).

⁶⁶ Antai, K. Sirvydo „Punktuose sakymų“ iš esamų 64 pavyzdžių net 53 naudininkai *su -u* eina po prielinksnio (iš jų I daliai tenka atitinkamai 26 ir 21). J. Jaknavičiaus evangelijų 1647 m. leidime iš turimų 4 pavyzdžių po prielinksnio eina 3. Iš kitų XVII a. rytietiškos raštijos paminklų naudininko galūnė *-u* pastebėta dar „Agenda parva“ 1616 m. leidinyje (2 pavyzdžiai ir abu po prielinksnio) ir 1605 m. katekizme (1 pvz. ne po prielinksnio).

⁶⁷ Rytų auktaičių tarmė ši izofona dar kerta šiaurės vakaruose (praeina kupiškėnų ir panevėžiškių patarmėmis), tačiau šiame krašte ieškoti XVII a. raštų kalbos ištakų, kaip matėme, netenka. Arti šios izofonos atkarpos būta K. Sirvydo tėviškės (čia pat Dabužių – Griežionėlių apylinkės, iš kur pagal K. Jablonskį ir V. Biržišką yra kilęs K. Sirvydas). Nė vieno pavyzdžio *su* d. sg. galūnė *-u* nėra abiejuose katekizmuose (vertėjai bus kilę iš vietų toliau nuo izofonos), taip pat daugelyje smulkių tekstų (juose galėjo atsitiktinai nepatekti).

‘daugiau’, dabar turimos tik pietryčių Lietuvoje (apie Lazdijus, Varėną, Ālovę, Žaslius...), ypač arčiau Vilniaus (Valkiniškai, Dievėniškės, Rūdiškės, Šaļčininkai...), bet visai nerandamos likusiam rytų aukštaičių tarmės plote. Panašių duomenų galima būtų nurodyti nemaža. Iš kitos pusės, tokių, kurie prieštarautų vilnietiskai nagrinėjamos raštų kalbos kilmei, atrodo, visai nėra, bent iki šiol nepavyko apčiuopti.

Kad XVII a. rytietiškoji raštų kalba turėjo kilti iš sulenkintos Vilniaus krašto dalies, be kita ko, rodo daugiskaitos iliatyvo formos su *-snu* (pvz., *namuosnu* ‘į namus’)⁶⁸ ir jungtukai *adunt* (iš *adant*) ‘idant’⁶⁹, *bat* ‘bet’⁷⁰, niekur išlikusioje lietuviškoje Vilniaus krašto dalyje negirdėti.

Maža tikimybės, kad mūsų nagrinėjamai raštų kalbai pradžia būtų davusi kuri nors atskira Vilniaus apylinkių šnekta. Tai greičiausia turėjo būti paties Vilniaus miesto – Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės sostinės ir svarbiausiojo valstybės ekonominio bei kultūrinio centro – ano meto lietuviška koinė. Sunku būtų įsivaizduoti, kad, pavyzdžiui, K. Sirvydas, didžiąją amžiaus dalį praleidęs Vilniuje, čia net 10 metų sakęs pamokslus lietuviškai miestiečiams šv. Jono ir kitose bažnyčiose, tų pamokslų santraukas („punktus“) būtų užsimanęs rašyti jau kitaip (tarmiškai), o ne ta miesto kalba, kuria juos sakė ir kuri jam, ilgai Vilniuje gyvenusiam, turėjo būti įprastinė. O juk K. Sirvydo raštų kalba, atmetus aiškius jo gimtosios šnektos elementus, šiaipjau iš esmės nieku nesiskiria nuo visos likusios rytietiškos XVII a. raštijos kalbos.

Miesto koinės pagrindu bendrinė kalba yra kilusi arba bent su ja susijusi daugelyje šalių, pvz., Anglijoje (Londonas), Prancūzijoje (Paryžius), Kinijoje (Pekinas)⁷¹. Rusų kalbininkai yra išskėlę didelį vaidmenį, kurį atliko Maskvos miesto koinė rusų bendrinės kalbos istorijoje⁷². Juk ne kur kitur, o tik didesniuose miestuose anksti pradėjo klostytis apibendrintos antdialektinio tipo kalbinės formacijos, galinčios atlikti tarpdialektinio bendravimo funkcijas, iš pradžių žodžiu, vėliau ir raštu.

Lietuvoje anuomet buvo specifinės sąlygos. Vilnius nuo XIV a. pradžios buvo didžiulės valstybės sostinė. Didelę tos valstybės dalį sudarė rytinių slavų žemės, kuriose jau nuo XI a. pradžios

⁶⁸ Jos vartojamos 1605 m. katekizme, seniausiame poterių tekste ir 1589 m. hegzametre, taigi, tik pačiuose ankstyvuose tekstuose.

⁶⁹ Vartojamas J. Jaknavičiaus evangelijose (1647 m. leidime *idant* visai nėra), K. Sirvydo „Punktuose sakymų“ (šalia dažnesnio *idant*: I d. 14%, II d. 38% atvejų), 1605 m. katekizme (vyrauja šalia kiek retesnio *idant*), Belarmino katekizme (paties katekizmo tekste *idant* visai nėra, jis vartojamas tik giesmėse), 1589 m. hegzametre (variantas *adant*), „Agenda parva“ 1616 m. leidinyje ir tekste prie Bialozoro 1662 m. rašto (*adunt* ir *adant*).

⁷⁰ Iš rytų aukštaičių vartojo, rodos, tik J. Jaknavičius; iš jo evangelijų pateko ir į K. Sirvydo „Punktus sakymų“.

⁷¹ Общее языкознание (формы существования, функции, история языка). Академия Наук СССР, Институт языкознания, Москва, 1970, 525 tt.

⁷² Ten pat, 526.

buvo vartojama rašomoji kalba, gauta, kaip paprastai manoma, kartu su krikštu iš pietinių slavų. Toji senovės bažnytinė slavų (= sen. bulgarų) kalba, gerokai atmiešta vietiniais vakarinės rytų slavų dalies (iš jos susiformavo dabartinė baltarusių, iš dalies ukrainų kalba) elementais, tapo visos Lietuvos valstybės kanceliarine kalba. Ji čia atliko valstybinės rašomosios kalbos funkcijas. Kiek plačiau ir ar iš viso ji buvo vartojama kaip šnekamoji kalba centriniame administraciniame valstybės aparate, dabar sunku spręsti. Gana tikslus lietuviškų vardų rašymas ano meto dokumentuose verčia manyti, kad daugelis raštininkų buvo lietuviai, išmokę tą rašomąją kalbą⁷³.

Lietuvių kalba anuomet buvo vartojama kaip šnekamoji kalba vakarinėje valstybės dalyje, gyvenamoje lietuvių. Ją vartojo, žinoma, ir rytuose buvę valstybės pareigūnai lietuviai, daugiausia didikai ir žemių valdytojai, taip pat karinių įgulų nariai. Tikrų žinių neturime, kiek plačiai lietuvių kalba buvo vartojama valstybės valdovo rūmuose. Betgi reikia manyti, kad bent iki krikščionybės įvedimo ir suartėjimo su Lenkija didieji kunigaikščiai ir centrinė valstybės diduomenė tarpusavyje kalbėjo lietuviškai, bent jau lietuvių kalbą gerai mokėjo. Kad tokia padėtis buvo XV a. pradžioje, rodo lenkų istoriko J. Długošo liudijimas, jog krikštijant žemaičius 1413 m., nė vienas iš lenkų dvasininkų, atvykusių kartu su Jogaila, nemokėjo lietuviškai, tad pats karalius „mokė juos (t. y. lietuvius – Z.Z.) viešpaties maldos, paskui tikėjimo išpažinimo ir visų dvylikos tikėjimo artikulų, esančių tikėjimo išpažinime“⁷⁴. Tai patvirtina ir M. Strijkovskis, tik jis greta Jogailos iškelia Vytautą: „O kadangi lenkų kunigai su jais kalbėti nemokėjo, pats Jogaila su Vytautu dideliu atsidėjimu ir triūsu, kaip du apaštalai, pirmiausia išmokė juos viešpaties maldos, paskui krikščionių tikėjimo išpažinimo“⁷⁵.

Lietuvoje anuomet būta tam tikros tarminės diferenciacijos. Didėjant valstybės centralizacijai, kylant ekonominiam ir kultūriniam viso krašto žmonių bendravimui, turėjo formuotis ir bendrinė lietuvių kalba. K. Jablonskis mano, kad tokia bendrinė kalba buvusi jau XV amžiuje. Jis rašo, jog negalima įsivaizduoti, kad, suvažiavę 1492 m. į Ponų Tarybos pasitarimus, Lietuvos didikai būtų kalbėję kiekvienas savo tarme: Vilniaus vyskupas Vaitiekus Taboras Merkinės (Turgelio) tarme, Mikalojus Radvila Kėdainių tarme, Petras Mantigirdaitis Vijos tarme, Stanislovas Kešgailaitis Kražių tarme ir t. t.⁷⁶. „Ponų Tarybos suvažiavimai būdavo nuolat – rašo toliau K. Jablonskis, – jie buvo daromi paprastai sostinėje, Vilniuje, čia jiems tekdavo ilgą laiką gyventi, ir čia daugumas jų turėjo savo rūmus; juos jungė centras, Vilnius, juos turėjo jungti ir Vilniaus kalba, Vilniaus tarmė jiems turėjo būti bendrinė kalba. Ta bendrinė kalba tebuvo šnekamoji kalba, be rašto, ji nebuvo dar nusistovėjusi, kiekvienas kalbėdamas vartodavo ir savo tarmės ypatybių, bet vis dėlto ji buvo priemonė susikalbėti įvairių tarmių žmonėms, buvo jų bendrinė kalba. Kylant į viešąjį gyvenimą platiesiems klodams, valstybei vis labiau centralizuojantis, bendrinė kalba turėjo plisti tarp didesnio

---

⁷³ Plg. A. Antanovičiaus, tyrinėjusio 1566–1567 m. Kauno žemės teismo (aktų) knygos kalbą, padarytą išvadą: „Galima drąsiai tvirtinti, kad bent didžiąją teksto dalį rašė raštininkai lietuviai“ (A. К. Антонович, Вопросы фонетики белорусского актового языка XVI в. По материалам судебной (актовой) книги Каунасского земского суда 1566–1567 гг. – *Kalbotyra* II (1960) 113).

⁷⁴ J. Długosz, *Opera omnia*. Cura A. Przewdziecki. Vol. XII. Cracoviae, 1876, 466–467. Čia ir toliau senųjų dokumentų citatų lietuviški vertimai pateikiami iš J. Lebedžio ir J. Palionio straipsnio „Seniausias lietuviškas rankraštinis tekstas“, paskelbto „Bibliotekininkystės ir bibliografijos klausimų“ III tome, Vilnius, 1963.

⁷⁵ M. Strykowski, *Kronika*, II, Warszawa, 1846, 149.

⁷⁶ K. Jablonskis, *Senoji lietuviška knyga*, Kaunas, 1947, 104–105.

žmonių skaičius, turėjo turtėti. Ji turėjo būti vartojama ne tik Vilniuje, bet ir kitur viešajame valstybės gyvenime tarp tų žmonių, kurie ėmė jame dalyvauti. Ta tarmė, kuri sudarė pagrindą bendrinei kalbai, nebuvo, žinoma, nustatyta, ji savaimė virto centro tarmė⁷⁷.

Vilnius, valstybės sostinė, buvo rytų aukštaičių tarmės plote. Ši tarmė tada jau buvo iš esmės susiformavusi, bent pagrindine atskiriamąja ypatybe – tautosilabinių *an* tipo junginių siaurimu bei vartimu *un* junginiais – ji jau aiškiai skyrėsi nuo vakarų ir pietų aukštaičių⁷⁸. Bemaž ta pačia tarme buvo kalbama ir gretimuose Trakuose, ankstyvesnėje sostinėje ir svarbiame valstybės centre. Krikštijant 1387 m. Vilniaus ir Trakų gyventojus, pirmieji poteriai turėjo būti išversti į rytų aukštaičių tarmę, K. Jablonskio nuomone, anuomet atlikusią lietuvių bendrinės kalbos funkciją. Įvykių amžininkas Mikalojus Kozlovskis, Krokuvos akademijos profesorius ir rektorius, teigė, kad tai atlikęs pats Jogaila („vienas išvertė iš mūsų vietinės [t.y. lenkų – Z. Z.] kalbos į jų [t.y. lietuvių – Z.Z.] kalbą, tad tuo lengviau jie galėtų įsiminti“⁷⁹). Kas poterius išvertė: Jogaila (J. Dlugošas ir M. Kozlovskis jį sąmoningai norėjo išaukštinti), Vytautas (ši aukštino M. Strijkovskis) ar pagaliau vienuoliai pranciškonai (gal net prieš oficialų krikščionybės įvedimą), mūsų reikalui ne taip svarbu. Svarbiau tai, kad rytietiškai kalbantiems valstybės centro gyventojams (juk iš esmės krikščionybė buvo įvesta tik valstybės centre, provincijoje daugiausia pasitenkinta formaliu krikštu) poteriai negalėjo būti verčiami kuria nors kita tarme, ne ta, kurią patys krikštijamieji vartojo.

Augant Viniaus miestui, didėjo jame kitų tarmių atstovų (kalbančių kitomis rytų aukštaičių ir kitokių tarmių šnektomis) elementas. Be to, Vilniuje anksti apsigyveno nemaža nelietuvių, daugiausia žmonių, atsikėlusių iš slaviškų žemių, įėjusių anuomet į Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės sudėtį. Papatys skirti pusę miesto pareigūnų provoslavų tikybos, kitą pusę katalikų, leidžia manyti, kad miesto valdybos kūrimosi metu persikėlėlių ir lietuvių buvę maždaug po lygiai⁸⁰. Be šių, Vilniuje iš seno gyveno dar kiek vokiečių, žydų, totorių. Lenkų daugiausia ėmė rasti po krikšto, plečiantis bažnyčioms bei vienuolynams ir feodaliniams didikams keliantis į miestą⁸¹. Išaugusio miesto (manoma, XVI a. viduryje Vilnius jau turėjęs apie 20–30 tūkstančių gyventojų⁸²) įvairiatarmių lietuvių masėje turėjo formuotis tam tikra Vilniaus lietuviška šnekamoji koinė. Toksai procesas didesniuose miestuose būna neišvengiamas, nes juose labiau negu kur kitur visais laikais vyksta intensyvi įvairių dialektų sąveika bei ryškių tarminių skirtumų niveliacija⁸³. Vilniuje koinė turėjo formuotis, suprantamas dalykas, vyraujančios vietinės rytų aukštaičių tarmės pagrindu, išlai-

⁷⁷ Ten pat, 105.

⁷⁸ To skirtumo būta dar XIII a. pradžioje ar net XII a., Z. Zinkevičius, Dėl lietuvių kalbos tautosilabinių *an* tipo junginių pirmojo dėmens siaurėjimo, – Baltistica. Priedas Nr. 1 (spausdinama).

⁷⁹ Monumenta Medii aevi historica res gestas Polonorum illustrantia, Vol. XII, Cracoviae, 1891, 327.

⁸⁰ Vilniaus miesto istorija nuo seniausių laikų iki spalio revoliucijos, Vilnius, 1968, 56.

⁸¹ Ten pat.

⁸² J. Kraševskis priskaičiuoja net iki 120 tūkstančių, žr. ten pat, 53–54.

⁸³ Žr. Общее языкознание, 529.

kant pagrindinius tos tarmės bruožus. Visai vienalytė ji, žinoma, niekuomet negalėjo būti, kaip rodo tokios rūšies šnekamosios kalbinės formacijos kitų kraštų miestuose, netgi šiais laikais⁸⁴. Tačiau, kaip kiekvienai kalbos formacijai, taip ir miesto gyventojų kalbai, būdinga tam tikra norma, vienijanti įvairovę. Toji norma labiausiai išryškėja ir būna daugiau ar mažiau aiškiai reglamentuojama kuriantis rašomajai kalbai, kada atsiranda sąmoninga norminamoji žmogaus veikla.

Miesto koinė visada tarmių atstovams atrodo socialiniu po žiūriu aukštesnė kalbinė formacija, vartotina ne namų aplinkoje, bet visuomeninėje sferoje – darbe, susirinkimuose ir pan.⁸⁵ Mūsų nagrinėjamu atveju toksai traktavimas turėjo būti juo stipresnis, nes juk Vilnius buvo ne šiaipjau miestas, bet šalies sostinė, svarbiausias didelės valstybės politinio, ekonominio ir kultūrinio gyvenimo centras.

Reikia manyti, kad, įsteigus Vilniaus (1387 m.), vėliau ir Žemaičių (1417 m.) vyskupystes, jau būta išverstų į lietuvių kalbą ne tik poterių, bet ir šiaipjau elementariausių tikybinių tekstų, nes mokytų lietuvių, galėjusių tai padaryti, anuomet buvo nemaža⁸⁶. Vis dėlto daug lietuviškų tekstų tuomet dar būti negalėjo, nes iš tikrųjų krikščionybės skleidimui plačiosiose gyventojų masėse buvo skiriama nedaug dėmesio. Daugelis dvasininkų, ypač aukštesniųjų, buvo nelietuviai, rūpinosi tik savo pajamomis, o į ganytojiškas pareigas, nemokėdami vietos žmonių kalbos, žiūrėjo pro pirštus. Lietuviškų tikybinių tekstų turėjo pagausėti XV a. antrojoje pusėje ir ypač XVI amžiuje, kada padaugėjo vietinės kilmės dvasininkų ir valdžia ėmė reikalauti (nors to reikalavimo dažnai nebūdavo paisoma), kad į parapijas skiriami kunigai mokėtų vietos žmonių kalbą.

Rankraštiniai lietuviški tekstai, bent jau Vilniaus vyskupystėje, žinoma, ir toli au turėjo būti rašomi rytietiška vietos gyventojų tarme. Kadangi mokytesni dvasininkai daugiausia gyveno Vilniuje, tai šio miesto lietuvių kalbos variantas daugiausia ir turėjo būti ano meto tekstuose vartojamas. K. Jablonskio nuomone, tekstus dvasininkai anuomet atsigabendavo iš tų centrų, kuriuose mokėsi (XVI a. pabaigoje svarbiausias toks centras Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje buvo Vilnius su savo akademija), „nusirašydavo juos, vieną antrą žodį ar posakį pakeisdavo, bet neversdavo jų iš naujo savo gimtąja tarme“⁸⁷.

XVI amžiaus jau pačioje pradžioje būta didokų lietuviškų rankraštinųjų tekstų. Antai Vilniaus vyskupystės sinodo 1528 m. statute įsakoma bažnyčių rektoriams steigti mokyklas, kuriose mokytajai „savo mokiniams teisingai aiškintų šventąsias evangelijas bei Povilo laiškus lygiai abiem, lietuvių ir lenkų, kalbomis“⁸⁸. Reikia sutikti su tyrinėtojų nuomone⁸⁹, kad įpareigojimas lietuviškai aiškinti evangelijas ir Povilo laiškus būtų nesuprantamas, jeigu šie tekstai nebūtų buvę anksčiau išversti į lietuvių kalbą arba bent, statutą išleidus, nebūtų buvę parūpintas jų vertimas. Netgi galima būtų manyti, jog visu šimtmečiu anksčiau prieš pasirodant „Ewangelie polskie y litewskie“ jau būta rankraštinio šios knygos prototipo su rytietišku, kaip ir J. Jaknavičiaus knygoje, lietuvių tekstu.

Atsiradus spaudai, rankraštiniai tekstai (jų galėjo būti gana daug) neteko reikšmės. Niekas jų nerinko, nesaugojo. Kaip nereikalingas balastas, greit jie nusimetė ir ilgainiui visai pragaišo,

⁸⁴ Ten pat, 527 tt.

⁸⁵ Ten pat, 529.

⁸⁶ Žr. J. Lebedžio surinktus duomenis „Bibliotekininkystės ir bibliografijos klausimų“ III tome, 110.

⁸⁷ Senoji lietuviška knyga, 106.

⁸⁸ J. Sawicki, Concilia Poloniae, II, Synody diecezji wilenskiej i ich statuty, Warszawa, 1948, 130; Lietuvos TSR istorijos šaltiniai, I, Vilnius, 1955, 165.

⁸⁹ J. Lebedys ir J. Palionis, min. veik., 111.

išskyrus vieną kitą nuotrupą, kuri galėjo išlikti, patekusi tarp saugomų dokumentų arba, kaip seniausieji žinomi lietuviški poteriai, išliko įrišti į spausdintos knygos tuščią puslapį.

Ilgainiui Lietuvos ir Lenkijos valstybėms vis labiau suartėjant, Vilniuje, kaip ir visoje Lietuvoje, ėmė sparčiai plisti lenkų kalba. Šis procesas prasidėjo iš viršaus: nuo krašto valdovo ir didikų, be to, buvo susijęs su bažnyčia. Lietuvos didieji kunigaikščiai, tapę Lenkijos karaliais, dažniausiai gyvendavo Krokuvoje, tik kartais atvykdavo į Vilnių. Jų rūmai bei supanti aplinka buvo lenkiška. Paskutinysis Lietuvos valdovas, apie kurį žinoma, jog mokėjo lietuviškai, buvo Jogailos sūnus Kazimieras (1440–1492). Anksti pradėjo lenkėti ir karaliaus aplinkoje buvę stambieji Lietuvos didikai. XVI a. pradžioje jie dar plačiai vartojo lietuvių kalbą ne tik namų, bet ir viešiesiems reikalams⁹⁰. Betgi bendri valstybės dalykai, bendras seimas, giminystės ryšiai su lenkais vertė juos mokėti ir vis dažniau vartoti lenkų kalbą. Pagaliau jie visai nustojo lietuviškai kalbėti ir namuose⁹¹.

Bajorai, ypač smulkieji, lenkėjo daug lėčiau, negu turtingieji didikai. Ne tik XVI a., bet ir vėliau dar bent 2–3 šimtmečius lietuvių kalba tebebuvo smulkiųjų bajorų gimtoji kalba⁹², nors lenkėjimo procesas ir juos jau buvo palietęs. Miestiečiai XVI amžiuje dar plačiai vartojo lietuvių kalbą. Vilniuje tuo metu jos vartojimą rodo Žygimanto Augusto 1552 m. patvirtintas miesto savivaldybės nutarimas dėl rinkliavų, kuriuo liepiama, kad „iššaukimas, arba aktavimas, turi būti per lovininkus paskelbtas lenkiškai, lietuviškai ir rusiškai, kad visi, kurie klausė, suprastų“⁹³. Šv. Jono bažnyčioje, kuri buvo laikoma miesto piliečių parapijos bažnyčia, XVI–XVIII a. pamokslai buvo sakomi ir lietuvių kalba⁹⁴. Jėzuitai Vilniuje laikė keletą lietuvių pamokslininkų, pavyzdžiui, 1600 m. net septynis⁹⁵. Tačiau šiaip jau ano meto Lietuvoje bažnyčia buvo nelietuviška: daugumas dvasininkų, ypač aukštesniųjų, buvo lenkai, visai nesirūpinę lietuvių kalbos pramokti. Tai daugiausia buvo susiję su Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės priklausymu bažnytinei Lenkijos provincijai (Gniezno arkivyskupui).

Mokykla, iš esmės skirta turtingiesiems, kaip ir daug kur anuomet Europoje, vartojo lotynų kalbą. Lietuvoje šios kalbos pozicijas stiprino lietuvių kilmės iš romėnų teorija, sukurta Lietuvos didikų XV a. pirmojoje pusėje, bet labai išpopuliarėjusi XVI amžiuje. Pagal šią teoriją, tikroji senovės lietuvių kalba buvusi lotynų, kuri ilgainiui sumenkusi ir virtusi dabartine lietuvių kalba. XVI amžiuje būta netgi balsų, reikalavusių „atgaivinti“ lotynų kalbą, kuri iš tikrųjų Lietuvoje vis labiau populiarėjo ir, įsteigus Vilniaus akademiją, tapo viena iš svarbiausių Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje vartojamų kalbų.

Iš to, kas pasakyta, aiškėja, jog XVI amžiuje Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje plačiausiai vartojamos oficialios kalbos, be iš seniau vartotos jau aptartos valstybinės slaviškos kanceliarinės kalbės, buvo dar lenkų ir lotynų kalbos. Lietuvių kalba, lyginant su šiomis, viešajame valstybiniame gyvenime nebuvo lygiateisė. Nuolat vis labiau lenkėjant valdančiai aukštuomenei, į lietuvių kalbą imta žiūrėti tik kaip į žemesniojo luomo, liaudies kalbą. Toks požiūris šlėktiškoje Lietuvos–Lenkijos valstybėje, kur piliečiais buvo laikomi tik privileijuotų gyventojų sluoksnių nariai, turėjo lietuvių kalbai ir tautai pražūtingų pasekmių. Jis lėmė visos lietuvių aukštuomenės ir bajorijos ilgainiui virtimą „lietuviškos kilmės lenkais“ ir visišką nutautėjimą. Prasidėjęs reformacijos sąjūdis, iškeldamas į pirmą planą gimtosios kalbos vartojimo ir tautinės bažnyčios klausimą, kituose kraštuose (ir pačioje Lenkijoje) turėjo didžiulę reikšmę nacionalinės kultūros ir literatūros raidai; Lietuvos

⁹⁰ K. Jablonskis, min. veik., 99 tt.; J. Lebedys, Mikalojus Daukša, Vilnius, 1963, 16.

⁹¹ Plačiau J. Lebedys, ten pat, 16–17.

⁹² Ten pat, 17–18.

⁹³ K. Jablonskis, min. veik., 100.

⁹⁴ J. Lebedys, min. veik., 35.

⁹⁵ J. Lebedys, min. veik., 19.

Didžiojoje Kunigaikštystėje jis tik dar labiau pagreitino aukštuomenės lenkėjimą, nes čia didelė aukštuomenės dalis tuomet savo gimtąja kalba jau laikė lenkų kalbą ir kovojo dėl jos teisių.

Esant tokiai padėčiai, pasaulietinio (ne religinio) turinio raštijai lietuvių kalba atsirasti anuomet Lietuvoje nebuvo jokių sąlygų. Išsimokslinę lietuviai daugiausia vartojo lenkų kalbą, rašė dažnai lotyniškai. Lietuvių kalba daugelio jų visai nedomino. Tik įsisiūbavus reformacijos aistroms, įžvalgesni tiek katalikų, tiek ir reformatų veikėjai ėmė suprasti, kad jų vedamos religinės kovos sėkmė tam tikru mastu priklauso nuo sugebėjimo patraukti į savo pusę lietuviškai kalbančius gyventojus. Tuomet – daugiausia atskirų žmonių iniciatyva – ir buvo parengtos ir išspausdintos būtiniausios tikybinės knygos liaudies vartojama lietuvių kalba.

Priešingai negu ano meto Prūsijos valstybėje, Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje lietuviškų knygų leidimo iniciatyva priklausė ne reformatams, bet katalikams. Nemažą vaidmenį suvaidino šiaipjau kosmopolitiškų pažiūrų jėzuitai, įvertinę tikybinių tiesų skleidimo platiesiems gyventojų sluoksniams suprantama kalba reikšmę. Reformatų veikėjai, lyginant su Prūsijos reformatais, vėlavo: jie suskato leisti lietuviškas knygas tik tada, kai, vis labiau blėstant reformacijos sąjūdžiui, katalikų spaudžiami, ėmė įsitikinti, jog išsilaikyti galėsia tik skleisdami savo tikėjimo tiesas liaudžiai⁹⁶. Vilniaus ir jo apylinkių reformatų veikėjai neįvertino lietuvių kalbos, kaip priemonės siekti savo tikslų. Jie neišleido vietos lietuvių kalba nė vienos knygos. Visa mūsų nagrinėjama rytietiškoji raštija buvo parūpinta ir išleista katalikų veikėjų.

Ši spausdintoji raštija buvo rankraštinių Vilniaus raštų tradicijos paveldėtoja, besiremianti, kaip ir rankraštiniai tekstai, Vilniuje vartojama lietuvių kalba.

Knygų autoriai bei vertėjai buvo privilegijuotų Vilniaus gyventojų atstovai, išsilavinę dvasininkai, studijavę arba net ir dėstę Vilniaus akademijoje. Jiems lietuvių kalba buvo tik priemonė siekti tikybinių tikslų: plačiau paskleisti ir įdiegti krikščionybę lietuviškai kalbančioje liaudyje (reformacijos pavojus iš esmės buvo jau praėjęs), kuri anuomet dar buvo pusiau pagoniška. Meilės lietuvių kalbai bei rūpinimosi jos ateitimi, kokį matome M. Daukšos postilės prakalboje, rytietiškuose lietuvių raštuose neapčiuopiame. Tačiau Vilniuje vartojamą lietuvių kalbą jų autoriai mokėjo gerai, daugelis (jei ne visi) buvo lietuvių pamokslininkai pačiame mieste arba jo apylinkėse.

Šių asmenų parūpintos tikybinės knygos daugiausia buvo skiriamos ne betarpiškai liaudžiai (ši anuomet buvo tamsi ir beraštė), bet tiems, kurie turėjo skleisti tikėjimą liaudyje, t.y. žemesniesiems dvasininkams. Tai buvo pamokslai bei jų tezės (K. Sirvydas), evangelijų tekstai (J. Jaknavičius), katekizmai (1605 ir 1677 m.), giesmės (1677 m.), žodynai (K. Sirvydas), krikšto, santuokos ir kitų apeigų formulės („Agenda parva“, „Rituale sacramentorum“) ir pan. Kadangi visos šios knygos turėjo padėti skleisti tikėjimą liaudyje, tai ir jų kalba buvo liaudiška, ta pati, kuria anuomet buvo sakomi Vilniuje pamokslai.

⁹⁶ I. Lukšaitė, Lietuvių kalba reformaciniame judėjime XVII a. (Acta Historica Lituanica V), Vilnius, 1970; tos pačios autorės, Reformacijos veikėjai Lietuvoje ir lietuvių kalba XVII a., – LTSR MA darbai, A serija, 1 (35), 1971, 111–125.

Visos šios literatūros kalba, kaip jau buvo nurodyta, yra palyginti vieninga. Jos atskiri elementai svyruoja, matyt, maždaug tokiu pat diapazonu, kokiu anuomet svyravo šnekamoji Vilniaus lietuvių kalba⁹⁷. Be to, nagrinėjamoje raštijoje esama kiek ir autorių gimtosios šnektos (tų, kurie kilę ne iš Vilniaus miesto) elementų. Tačiau aiškiai jaučiama stipri tendencija vengti tokių elementų, nenutolti nuo Vilniaus lietuvių šnekamosios kalbos normų. Sąmoninga kalbos faktų atranka, kriterijumi laikant vilnietišką normą, tam tikra jos reglamentacija ir suteikia nagrinėjamosios raštijos kalbai bendrinės kalbos pobūdį. Kaip pavyzdį galima nurodyti žymiausiojo tos raštijos atstovo K. Sirvydo stengimąsi rašyti vilnietišką tartį atspindinčią raidę *o*, nors jo gimtojoje šnektoje vilnietiško balsio *o* atitikmuo buvęs *ā* ar *ā̄*.

Ankstyvesniuose raštuose įvairių kalbos svyravimų bei nutolimo nuo normos buvo daug daugiau, negu vėlyvesniuose. Antai, seniausiuose rankraštiniuose poteriuose (XVI a. pradžia) bemaž ištisai rašoma *a* 'o' (per 90%)⁹⁸ ir afrikatos *c*, *dz* vietoj priebalsių *t*, *d* prieš *i* tipo balsius (100%). Poterius įrašęs asmuo dėl šių jo kalbos ypatybių buvimo šalia *an* tipo junginių siaurinimo (>*un*) kildintinas iš ploto į šiaurės rytus nuo Vilniaus; jis dar palyginti nedaug paisė Vilniaus miesto kalbinės normos⁹⁹. 1589 m. hegzometro kalba artimesnė Vilniaus normai (dėl *ey* 'ai' autorius turėtų būti kilęs iš vietovės į šiaurę ar į šiaurės vakarus nuo miesto), tačiau atskiros teksto formos ir ypač rašyba gerokai įvairuoja. 1605 m. katekizmo kalba palyginti vieninga, bet iš esmės paremta ne tiek Vilniaus koine, kiek jai artima šnekta į šiaurę ar šiaurės rytus nuo miesto¹⁰⁰. Krikšto ir kitų formulių, esančių „Agenda parva“ 1616 m. leidinyje, kalba nepasižymi vieningumu, vyrauja *a* 'o' rašymas (65%).

Visiems šiems ankstyvesiems tekstams būdingas kalbos nepastovumas (1605 m. katekizmui tik iš dalies), sąmoningo siekimo nenutolti nuo Vilniaus miesto lietuvių kalbos normų stoka.

⁹⁷ Ji bus aprašyta monografijoje „Vilniaus lietuvių kalba XVII amžiuje“.

⁹⁸ Skaičiuota pagal J. Lebedžio ir J. Palonio transliteruotą tekstą. Originale *a* ir *o* raidės labai panašios. Poteriuose, kaip tam tikrose formulėse, galėjo ilgiau būti išlaikomas senesnis šio balsio tarimas, negu šiaipjau kalboje. Pažymėtina, kad ir A. Gvaninio (A. Gwagnin) kronikos 1611 m. lenkiškame leidime (lotyniškai kronika buvo išleista 1578 ir 1581 m.) įdėtame rytietiška (autorius klaidingai vadina žemaitišku) „Tève mūsų“ tekste (jį paskelbė J. Gerulis „Senuosiuose lietuvių skaitymuose“, 1927, 198) taip pat gerokai svyruojama tarp *a* ir *o* (tekstas ir šiaipjau turi bendrų bruožų su seniausiųjų poterių „Tève mūsų“ tekstu, nors paremtas kita šnekta).

⁹⁹ Tas pat pasakytina ir dėl A. Gvaninio kronikos (žr. 98-tą išnašą) „Tève mūsų“ teksto, plg. *káp* 2 'kaip' (orientuoja į pietus nuo Vilniaus) ir *keip* 't. p.' (su „išblėsusiu“ *ai*, būdingu šiaurinėms šnektoms).

¹⁰⁰ Z. Zinkevičius, Apie 1605 m. katekizmo tarmę, 109–116 (šio straipsnio p. 115 prielaida, kad 1605 m. katekizmas esąs „vienintelis dabar jau išnykusios lietuvių tarmės Vilniaus krašte paminklas“, laikytina pasenusia ir koreguotina).

Priešingai negu ankstyvesniuose tekstuose, K. Sirvydo, J. Jaknavičiaus darbuose, Belarmino katekizme ir krikšto bei kitose formulėse, esančiose „Rituale sacramentorum“ leidinyje¹⁰¹, raštų kalba jau palyginti nusistovėjusi, gana vieninga. Skaitant jaučiamas tam tikrų tvirtesnių normų buvimas, sąmoninga kalbos faktų atranka. Atrodo, lyg autoriai po ranka būtų turėję rytietiškos rašomosios kalbos gramatiką. Nejučiomis kyla mintis, kad tokia gramatika ar vadovas, reglamentavęs rytietiškos raštų kalbos normas, iš tikrųjų ir yra buvęs. Juo galėtume laikyti šaltiniuose minima, bet neišlikusią, K. Sirvydo knygą „Clavis linguae Lituanicae“ (apie 1630 m.).

Nesant lietuviškos mokyklos (net Vilniaus akademijoje lietuvių kalba nebuvo dėstoma), suprantamas dalykas, rytietiška rašomoji kalba negalėjo būti visuotinai vieninga. Jos vieningumo laipsnį apsprendė ano meto sąlygos. Atskirų autorių, ypač rankraštinių tekstų, gimtoji šnekta daug kur gana aiškiai prasikiša net vėlyvesniuose darbuose¹⁰².

Mūsų nagrinėjama rytietiška rašomąja kalba parašyti raštai anuomet yra suvaidinę nemažą vaidmenį lietuvių kultūros raidoje. Jais plačiai naudojosi ir kitų tarmių atstovai. Ypač pažymėtinas K. Sirvydo žodynas – vienintelis lietuvių kalbos žodynas Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje, net 5 kartus pakartotinai išleistas (paskutinį kartą 1713 m.), nuo 1642 m. iš esmės perdirbtas, betgi visą laiką išlikęs rytietiškas. Jis dažnam ano meto lietuviškų raštų autoriui buvo svarbiausia parankinė knyga, didžiausias autoritetas¹⁰³. J. Jaknavičiaus evangelijos ir krikšto bei kitų apeigų tekstai, esantys „Rituale sacramentorum“ leidinyje, taip pat buvo labai plačiai naudojami visoje Lietuvoje. Tai rodo ne tik dažni jų pakartotini leidimai (evangelijos iki XIX a. vidurio išleistos daugiau negu 40, „Rituale sacramentorum“ iki XVIII a. pabaigos net 44 kartus!), bet ir pats faktas, kad Žemaičių vyskupystėje šios kunigams labai reikalingos knygos nebuvo leidžiamos. Čia kunigai vartojo tuos pačius vilnietiškus tekstus, vietomis, matyt, juos kiek priderindami prie savo krašto tarmės arba net ir visai išversdami, jeigu jų tarmė labai skyrėsi nuo vilnietiškosios¹⁰⁴. Panašiai buvo elgiamasi ir su kitais gaunamais iš Vil-

¹⁰¹ Vėlyvesniuose šios knygos leidimuose dėl leidėjų nerūpestingumo lietuviškame tekste buvo priversta daug korektūros klaidų.

¹⁰² Būdingas pavyzdys – rankraštinis lietuviškas tekstas prie vyskupo J. Bialozoro 1662.IV.28 rašto, kuriame, pavyzdžiui, labai dažnai žymimas *a* vietoj vilnietiško *o* (54%).

¹⁰³ Poveikį S. M. Slavočinskio giesmyno kalbai atskleidė J. Lebedys, žr. šio giesmyno fotografuotinio leidimo (Vilnius, 1958) įvadinį straipsnį (p. 26 tt.).

¹⁰⁴ Pastarąjį atvejį akivaizdžiai rodo Vilniaus universiteto bibliotekos foliantas *LR* 881–882, kuriame prie evangelijų 1705 m. ir „Rituale sacramentorum“ 1701 m. leidimų pridėtas nemažas pluoštas rankraščių, tarp jų lietuviškų, rodančių folianto savininką kunigą žemaitį kasdieniniam reikalui vertusį rytietišką tekstą į pietų žemaičių varniškių tarmę.

niaus (aukštosios dvasinės vadovybės siūstais) lietuviškais raštais, kurie taip pat daugiausia būdavo paruošiami vilnietiška rašomąja kalba¹⁰⁵.

Rytietiška Vilniaus lietuvių kalba anuomet gerokai veikė kitų tarmių atstovus. Juk Vilniuje, kaip krašto sostinėje, daug kam tekdavo lankytis, trumpiau ar ilgiau gyventi, pavyzdžiui, studijuojant akademijoje. Tą poveikį akivaizdžiai matome iš pasitaikančių rytietišku formų žemaičio G. Šimkevičiaus parašytuose jėzuitų vaidinimų Kražiuose prologuose¹⁰⁶, taip pat G. Šimkevičiui priskiriamose¹⁰⁷ giesmėse¹⁰⁸. Esama Vilniaus lietuvių kalbos elementų ir kito žemaičio darbe – S. M. Slavočinskio giesmyne¹⁰⁹, taip pat „vidurietiškos“ raštų kalbos atstovo M. Petkevičiaus katekizme¹¹⁰. Nėra abejonės, kad, gerai ištyrus, tų elementų bus aptikta ir daugelio kitų to meto nevilniečių autorių raštuose.

Rytietiškoji Vilniaus lietuvių raštija dėl aukštuomenės sulenkėjimo ir dėmesio lietuvių kalbai stokos anuomet neturėjo tinkamų sąlygų tarpti. Vilniuje lenkėjimui palietus plačius „viduriniojo“ luomo sluoksnius, nebebuvo kam rašyti lietuvių kalba, nors paprastieji žmonės ir toliau kalbėjo lietuviškai. Jie vartojo nevilniečių autorių „vidurietiška“ raštų kalba leidžiamas tikiybinio turinio knygas, be to, per bažnyčią, mokyklą ir viešąjį miesto gyvenimą vis labiau buvo lenkinami.

Vilniaus rytietiškoji raštija XVIII a. pradžioje visai sunyko. Ne tik Vilniaus vyskupystės, bet ir visos Lietuvos kunigams reikalinga J. Jaknavičiaus evangelijų knyga nuo 1705 m. leidimo buvo „suvidurietinta“¹¹¹: rytietiškos formos bemaž ištiesai pakeistos Kėdainių krašto tarmės pagrindu susiformavusios raštų kalbos atitikmenimis. 1713 m. išėjo paskutinis (penktasis) rytietiško K. Sirvydo žodyno leidimas. Tik krikšto ir kitų apeigų formulės „Rituale sacramentorum“ leidinyje išliko rytietiškos iki XVIII a. trečiojo ketvirčio pabaigos¹¹², tačiau jos rodo ne rytietiškos raštijos tada buvimą, bet to meto Lietuvos katalikų vadovybės visišką nesirūpinimą tekstais lietuvių kalba.

¹⁰⁵ Būdingas pavyzdys – išlikęs apžemaitintas rytietiškas popiežiaus Grigaliaus XIII bulės vertimas, rastas tarp Šiluvos bažnyčios dokumentų ir V. Biržiškos paskelbtas „Tautos ir žodžio“ VII tome (254–258).

¹⁰⁶ Pvz., *per miškū* 196₁₈ ‘per mišką’, acc. sg. *galwu* 197₃₂ ‘galvą’ (cituojama iš M. Biržiškos „Rinktinių mūsų senovės raštų“, Kaunas, 1927).

¹⁰⁷ V. Biržiška, *Aleksandrynas*, I, 378.

¹⁰⁸ Jos paskelbtos „Tautos ir žodžio“ VII tome (258–263).

¹⁰⁹ Z. Zinkevičius, S. M. Slavočinskio giesmyno (1646 m.) kalba (spausdinama „Lietuvių kalbotyros klausimų“ serijoje).

¹¹⁰ Z. Zinkevičius, M. Petkevičiaus katekizmo (1598 m.) tarmė, – *Baltistica* VII (1971) 69.

¹¹¹ Plg. J. Palionis, *Lietuvių literatūrinė kalba XVI–XVII a.*, Vilnius, 1967, 88–89.

¹¹² Jos greičiausia buvo „suvidurietintos“ 1775 m. leidime, bet to patikrinti nepavyko, nes šio leidimo egzemplioriaus Vilniuje nėra. Paskutinis rytietiškas tekstas yra 1777 m. Liublino leidime, bet jis bus nurašytas iš kurio nors ankstyvesnio Vilniaus leidimo.

Vėliau pasirodė dar viena kita religinio (nuo XIX a. pradžios ir pasaulietinio) turinio knygelė, kurios kalba daugiau ar mažiau rytietiška, betgi toji kalba nieko bendra neturi su nagrinėjama XVII a. Vilniaus rašomąja kalba. Šių knygelių autoriai buvo kilę iš kitų rytų Lietuvos vietų (ne iš Vilniaus) ir rašė savo gimtosiomis šnektomis, atmieštomis kitokių tarmių ypatybėmis ir ypač nerytietišku to meto raštų kalbinėmis priemonėmis. Be to, tie tekstai, ypač XVIII amžiuje, mirgėte mirgėjo polonizmais, daugeliu atvejų tokiais, kurie liaudies kalboje niekuomet neprigijo, tačiau jie rodo didelį to meto lietuvių kunigų, rašiusių tuos tekstus, sulenkėjimo laipsnį.

XIX amžiuje atsirado daugiau rytietišku knygelių, net grožinės literatūros kūriniių (K. Aleknavičiaus, A. Strazdo, A. Baranausko ir kt. raštai), tačiau ir jų kalba negali būti laikoma XVII a. rytietiškos Vilniaus rašomosios kalbos organišku tęsiniiu. Tai bandymai kurti raštų kalbą kitų rytų aukštaičių tarmės patarmių pagrindu. Jų kalbos tyrinėjimas – visai kita tema.

Vilnietiškos XVII a. raštijos veikalai naujai „atgijo“ tik XIX a. pabaigoje ir XX amžiuje, kai, suintensyvėjus lyginamosios kalbotyros studijoms, juos imta perpausdinti mokslo reikalui¹¹³.

Kitaip susiklosčius istorinėms Lietuvos valstybės ir Vilniaus miesto sąlygoms, nagrinėjamoji rytietiška XVII a. raštų kalba, iškilusi ekonominiame bei kultūriniiame krašto centre ir valstybės sostinėje Vilniuje, žinoma, būtų galėjusi tapti visos Lietuvos bendrine kalba.

THE SEVENTEENTH CENTURY EAST LITHUANIAN LITERARY LANGUAGE, ITS RISE AND DISAPPEARANCE

Summary

The Old Lithuanian literary records of the 16th and 17th centuries indicate the existence of three variants of literary Lithuanian at that time. An early literary variant based on the local West High Lithuanian dialect arose on the territory of Eastern Prussia (now the Kaliningrad District). Two literary languages developed on the territory of the Great Dukedom of Lithuania – Central

¹¹³ Svarbesnieji iki šiol pasirodę moksliniai leidimai:

- a) K. Sirvydo „Punktų sakymų“: R. Garbės (Göttingen, 1884), F. Špechto (Göttingen, 1929); K. Sirvydo žodynas su pamatiniais lietuviškais žodžiais dabar rengiamas spaudai K. Pakalkos;
- b) J. Jaknavičiaus evangelijų (tik ištraukos): E. Volterio (1705 m. leid., Liet. chrest., S.-Peterburg, 1901);
- c) 1605 m. katekizmo: J. Bystronio (Kraków, 1890), E. Zitigo (Göttingen, 1929);
- d) Belarmino katekizmo (tik ištraukos): E. Volterio (Liet. chrest., S.-Peterburg, 1901), M. Biržiškos (Rinkt. sen. rašt., Kaunas, 1927);
- e) Sen. lietuviškų poterių: J. Lebedžio ir J. Palonio (Bibliotek. ir bibliogr. kl. III, Vilnius, 1963); 1589 m. hegzometro: J. Gerulio (FBR, X, Rīgā, 1930), Fr. Brenderio (Aph IV (1933)); tekstų prie J. Bialozoro 1662.IV.28 rašto: K. Jablonskio (Slavoč. giesm., Vilnius, 1958).

Lithuanian (on the basis of the dialect of Kėdainiai environs) and Eastern Lithuanian. The purpose of this paper is to investigate the origin and fate of literary Eastern Lithuanian.

A short characteristic of Eastern Lithuanian and a review of some attempts to establish its dialect background are followed by a detailed analysis of specific Eastern Lithuanian features and a conclusion is drawn that the town koine of Vilnius – the capital of the Great Dukedom of Lithuania served the basis for the formation of literary Eastern Lithuanian.

The following features are of importance in accepting Vilnius as the centre of literary Eastern Lithuanian:

the presence of *ō* in all positions, peculiar to the environs of Vilnius and quite alien to many present-day Eastern Lithuanian dialects, which have preserved an older pronunciation (*ā* or *ā̃*) esp. in unstressed positions;

the presence of doublet forms with tautosyllabic combinations of the *an* type, indicating the proximity of the literary record to the *an||un* isophone, which actually ran about 10–15 kilometres to the South-West of Vilnius;

the presence of sporadic cases of the Dzūkai change of *t, d* into *c, dz*; its isophone ran to the East of Vilnius;

the presence of pronoun forms of three types: 1) Nom. Sg. fem. *tó* (=present-day *tà*), 2) the same case form *tój*, 3) Nom. Pl. masc. *tiej*, Instr. Sg. masc. *túoj*, fem. *táj* > *túj* (=present-day literary *tiẽ, tuõ, tà*); the contact area of these forms is just the environs of Vilnius;

the presence of the 3d pers. Present tense forms without the ending *-i* (*mýl* side by side with *mýli*);

sporadic monophthongization of *ai, ei* into *a, e* in *kaĩp, teĩp, šiaĩp*;

sporadic spelling *ey* for the diphthong *ai*, indicating the weakened („Eastern Lithuanian“) pronunciation of the first component of the diphthong, typical of the dialects to the North of Vilnius.

There are also other numerous linguo-geographical factors, supporting the above-mentioned localization of literary Eastern Lithuanian. On the other hand, no data contradicting such a hypothesis have been found in the literary records.

In the paper the rise of the literary language on the basis of the Vilnius koine is substantiated by historical arguments as well; resp. a complicated linguistic situation of the 14th–16th centuries in the Great Dukedom of Lithuania is subjected to an analysis. The importance of the literary language under investigation for the entire Lithuanian linguistic culture is established.

On the basis of the dialectological analysis of the written records of later centuries a conclusion is drawn that literary East Lithuanian ceased to exist early in the 18th century in connection with the increased Polonization of the Lithuanian town aristocracy.